

Aldona GAIGALAITĖ

Dėl 1926 m. gruodžio 17 d. valstybės perversmo vertinimo lietuvių sovietinėje istoriografijoje

Aldona Gaigalaitė – humanitarinių mokslų daktarė, profesorė; adresas: T. Ševčenkos g. 31, LT-03111 Vilnius; mokslinių interesų sritis – tarpukario Lietuvos užsienio ir vidaus politika.

Anotacija. Straipsnyje, remiantis XX a. lietuvių ir kitų šalių istoriografija, taip pat autorės bei kitų atsiminimais, aptariamas 1926 m. gruodžio 17 d. valstybės perversmo Lietuvoje vertinimas sovietmečio lietuvių istoriografijoje. Iš esmės aptariami du šios problemos aspektai. Kodėl perversmo pobūdis Lietuvoje gyvenusių ir dirbusių tarybinių istorikų buvo vadinamas tik vienu terminu – fašistinis? Ir kodėl sovietinių istorikų buvo revizuojamos bei falsifikuojamos Lietuvos tautininkų partijos įvykdyto perversmo kai kurios diskusinės nuostatos, pareikštos tiek sovietinėje, tiek lietuvių tautinėje istoriografijoje, tiek ir veikaluose, paskelbtuose iki SSRS okupacijos ar po jos Lietuvoje bei emigracijoje.

Prasminiai žodžiai: Fašizmas, profašizmas, neofašizmas, totalitarizmas, diktatūra; autoritarinis, prezidentinis, vadistinis, musolininis valstybės valdymas; valstybinis, karinis, fašistinis perversmas, Kominternas, Lietuvos komunistų partija.

Į sovietmetį lietuvių istoriografija atėjo iš esmės su dviem 1926 m. gruodžio 17 d. valstybės perversmo koncepcijomis. Perversmo vykdytojai ir šalininkai teigė, kad jis buvo nukreiptas prieš vidaus ir užsienio priešus – Lietuvos komunistų partiją ir sustiprėjusią Lenkijos agresiją, po J. Pilsudskio atėjimo į valdžią 1926 m. vasarą – prieš Lietuvą. Taigi reikėjo gelbėti valstybę, Lietuvos nepriklausomybę, nes buvę prie valdžios vairo liaudininkai ir socialdemokratai to padaryti nesugebėjo. Atvirkščiai, jie tuos procesus savo demokratizmu net skatino. Vidaus politikoje liaudininkų ir socialdemokratų valdžia suteikė per daug teisių tautinėms mažumoms, tarp jų vietos lenkų organizacijoms ir švietimo įstaigoms, neužkirto kelio demokratizmo ir darbininkų judėjimo kilimui, partinėms rietenoms ir pan. Todėl, anot A. Smetonos, A. Voldemaro, I. Tamošaičio ir kitų, perversmas buvo įvykdytas visos lietuvių tautos interesais, tautos vienybės, Lietuvos valstybės stiprinimo tikslu. Tai buvo akcentuota ir pirmojoje Nepriklausomos Lietuvos apibendrinamojo pobūdžio Lietuvos istorijoje, redaguotoje Adolfo Šapokos. Tik joje skyriaus autorius Petras Klimas į pirmą planą iškėlė partines rietenas, teigdamas, kad jos trukdė normaliai šalies raidai. Apibendrinamas pažymėjo, kad „1926 m.

gruodžio 17 d. karininkų padarytas perversmas niekam nebuvo netikėtas. Tą perversmą rėmė krikščioniškosios grupės kartu su tautininkais, o visuomenė jam karštai pritarė. Todėl viskas greitai ir lengvai įvyko“¹.

Lietuvos komunistų partijos ideologai ir istorikai sukūrė savą valstybinio perversmo teoriją ir įrodinėjo, kad tai buvo fašistų saujelės, tautininkų, susitelkusių kartu su krikščionimis demokratais, karininkams padedant įvykdytas perversmas, kuris įvedė Lietuvoje fašistinę diktatūrą. Jau tą pačią perversmo dieną, 1926 m. gruodžio 17 d., LKP ir Komjaunimo Centro komitetų vardu išleistame atsišaukime buvo rašoma: „Susidariusi chuliganų fašistų gauja, pasiremdama saujele sau ištikimų karininkų su Glovackiu ir Plechavičium priešaky, prieš darbininkų, valstiečių ir visos pažangios visuomenės norą, paskelbė save laikinąja karo vyriausybe, pamynė savo garbinamąją konstituciją po kareivišku batų <...>. Komunistų partija ir Komunistinė jaunimo sąjunga šaukia visus savo narius ir prijaučiančius kariškius ir visus Lietuvos gyventojus kovon prieš gaują budelių fašistų glovackių – plechavičių <...> Visų bendras priešas – fašistai <...> Visi kaip vienas bendron kovon prieš fašistų budelių gaują“². Taigi valstybinis 1926 m. perversmas Lietuvoje iš karto komunistų buvo įvertintas kaip fašistinis. Perversmas, nukreiptas prieš demokratiją, lietuvius komunistus, sustiprinęs valstybėje reakcingosios buržuazijos ir karininkijos pozicijas. Sovietmečiu istorikų ir jiems artimų specialistų šis požiūris buvo atkakliai naujais faktais įrodinėjamas bei ginamas. Lietuvos komunistų partijos ideologinių vadovų primetamas visiems lietuvių humanitarinės krypties tyrinėtojams.

Norėdama apsiginti nuo perversmo organizatorių dokumentuose ir istorinėje literatūroje Nepriklausomybės metais skelbiamo kaltinimo, kad perversmo būdu siekė užgrobti valdžią komunistai, LKP pirmiausia siekė įrodyti, kad 1926 m. gruodžio mėnesį, juo labiau nei anksčiau ar vėliau, jokio sąmoklo nuversti egzistuojančią buržuazinę valdžią jie nerengė. Liaudininkų ir socialdemokratų valdžia komunistams buvo patogesnė, nes komunistai ėmė naudotis platesnėmis demokratinėmis galimybėmis savo veikalai ir įtakai skleisti. Lietuvos komunistų partija netgi ėmė rengtis galimybei savo partijos veiklą legalizuoti.

Šiuo klausimu, greta publicistinių R. Šarmaičio ir kitų komunistų ideologų straipsnių Lietuvos TSR periodikoje, pirmasis iš sovietinių istorikų plačiau rašė Eugenijus Dirvelė savo kandidatiniėje disertacijoje ir vėliau jos pagrindu išleistoje knygelėje „Klasių kova Lietuvoje 1926 metais“, taip pat straipsnyje apie Tautininkų partiją, išspausdintame knygoje „Klasės ir politinės partijos Lietuvoje 1919–1926 metas“. E. Dirvelė perversmo organizatoriais laikė tautininkus ir krikščionis demokratus, kuriems talkino kai kurie karininkai. Liaudininkus ir socialdemokratų smerkė už nuolaidžiavimą perversmininkams ir nėjimą su komunistais į bendrą kovą prieš fašistinius elementus, kurie Lietuvoje ėmė ryškėti jau nuo 1923 metų. Išvadose jis pažymėjo: „1926 metais objektyvios sąlygos Lietuvoje buvo demokratijos vystymuisi, negu fašizmui, nes demokratijos pusėje buvo Lietuvos gyventojų dauguma, visų pirma darbininkų klasė ir darbo valstiečiai, tuo tarpu fašistiniai elementai tesudarė tikai nedidelę sąauelę, neturėjusią liaudies masių paramos. Vadinasi tuo metu buvo galima užkirsti kelią fašistų kėslams įvesti šalyje savo diktatūrą. Deja, tuomet dar nepakankamai buvo reikiamų tam subjektyvių sąlygų. Pasinaudoję liaudininkų ir socialdemokratų partijų vadovų, kurių rankose buvo valstybės vairs, palankia jiems nuolaidžiavimo politika, demokratinų jėgų susiskaldymu ir kai kuriomis kitomis silpnomis demokratinės stovyklos pusėmis, fašistiniai elementai, prisidengdami tariamos kovos prieš „bolševikų sukilimą“ grėsmę, sąmokslu keliu įstengė paimti valdžią į savo rankas ir įvesti atvirą, teroristinę reakcingiausių buržuazijos sluoksnių diktatūrą Lietuvoje“³.

Paneigęs teiginį, kad komunistai rengė sąmokslą užgrobti valdžią ir įvesti proletariato diktatūrą Lietuvoje, E. Dirvelė pirmasis iš sovietinių lietuvių istorikų stipresniais faktais bei išvadomis paneigė ir tautininkų bei jiems artimų partijų veikėjų teiginį, kad perversmo būdu Lietuvoje buvo siekiama užkirsti kelią Lenkijos pilsudskininkų planams užgrobti Lietuvą. Jis pažymėjo: „Tačiau toks aiškinimas visiškai nepateisina liaudininkų ir socialdemokratų partijų ir jų valdžios nesipriešinimo smurtininkams. Jei tuomet ir buvo reali grėsmė Lietuvai, tai dar nereikškė, kad karas tarp Lenkijos ir Lietuvos turėjo prasidėti būtent fašistinio perversmo Lietuvoje metu, kad nesipriešinimas gruodžio 17-sios smurtininkams sutrukdė fašistų valdomai Lenkijai pradėti karą prieš Lietuvą. Šiam tikslui jie būtų radę įvairiausių progų“⁴. Ir toliau pažymėjo, kad Lenkiją nuo Lietuvos užpuolimo sulaukė stipresnis kaimynas – Tarybų Sąjunga, kuri visą laiką rėmė Lietuvą.

Vėliau E. Dirvelės mintis papildė ir praplėtė Sigita No-reikienė savo skyriuose, išspausdintuose knygoje „Klasės ir politinės partijos Lietuvoje 1919–1926 metais“, taip pat kituose straipsniuose, kuriuose buvo analizuojama partijų, dažniausiai liaudininkų, veikla Seimų rinkimuose. Galiausiai tas klausimas apibendrintas ir įteisintas „Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraižoje“. I. Lemperto parašytame ir redkolegijos aprobuotame skyriuje pažymėta: „Fašizmas – visų reakcingiausia kapitalo interesams tarnaujanti politinė srovė – atsirado 1919 m. Italijoje. Lietuvoje ėmė reikštis nuo 1923 m. Turėjo kaip ir kiek-

vienas kraštas savitų bruožų. Vadovavo reakcingiausia politinė grupuotė Lietuvių tautininkų sąjunga. Šalininkų buvo ir lietuvių krikščionių demokratų partijoje“. Toliau pažymima, kad tautininkai ir krikščionys demokratai puolė kiekvieną liaudininkų ir socialdemokratų vyriausybės žingsnį. Perversmą rėmė užsienio imperialistai, kurie buvo nepatenkinti Lietuvos ir Tarybų Sąjungos 1926 m. rugsėjo mėn. pasirašyta Nepuolimo sutartimi ir abiejų valstybių suartėjimu. LKP kovojo prieš fašizmo grėsmę. Protestavo prieš 4 komunistų sušaudymą. Po fašistinio valstybės perversmo vadovavo antifrašistiniam judėjimui⁵. Taigi partijos istorijos vadovai lyg ir svarbiausiame dogmatiniame leidinyje paneigė valstybės perversmo organizatorių paskleistą teiginį, kad Lietuvos komunistų partija ruošė sukilimą ir todėl reikėjo tam užkirsti kelią, nes liaudininkų ir socialdemokratų valdžia tai įvykdyti nebuvo pajėgi. Įtvirtino teiginį, kad valstybės perversmą su tikslu paimti valdžią ruošė tautininkai kartu su krikščionimis demokratais. Įteisino valstybės perversmo pavadinime fašistinį terminą.

Sovietiniai istorikai, rašę vėliau ir plačiau, paneigė bei praplėtė ir antrą perversmo organizatorių teiginį, kad valstybės perversmu buvo siekiama užkirsti kelią pilsudskininkų pastangoms puliti Lietuvą. Jie rėmėsi Lenkijos politikų užimama pozicija perversmo Lietuvoje atžvilgiu. Jau pačią pirmąją po perversmo dieną, gruodžio 17 d., Lenkijos užsienio reikalų ministras po konsultacijų su J. Pilsudskiu pareiškė, kad Lenkijos valdžia laikysis ramiai ir į Lietuvos vidaus reikalus nesikiš⁶. Lenkų istorikai tą mintį visą XX amžių plėtojo toliau. Tuo tarpu XX a. trečiojo ir ketvirtinio dešimtmečio tiek Lenkijos, tiek ir Lietuvos spauda toliau kurstė neapykantą vienos tautos prieš kitą, skleidė gandus apie galimą ginkluotą konfliktą. Perversmo dalyvių bei šalininkų lietuvių atsiminimuose ir kituose rašiniuose iki pat 1938 m. buvo eskaluojama mintis, kad 1926 m. valstybės perversmu Lietuvoje buvo užkirstas kelias lenkų puolimui į Lietuvą. Tarybiniai lietuvių istorikai tos minties nepalaikė. Atvirkščiai, visą laiką ją neigė.

Plačiausiai iš lietuvių istorikų Lenkijos poziciją Lietuvos atžvilgiu valstybės perversmo metu ir po jo analizavo Regina Žepkaitė knygoje „Diplomatija imperializmo taryboje“ (1980), „Lietuva ir didžiosios valstybės 1918–1939 m.“ (1986) bei daktaro disertacijoje „Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1919–1939 m. ir jų vieta Šiaurės rytų Europos politinėje konsteliacijoje“, parašytoje rusų kalba. Kaip ir E. Dirvelė ji neįžiūrėjo reikšmingesnių Lenkijos diplomatijos pokyčių 1926 m. pabaigoje. Jos nuomone, santykiai kiek labiau buvo įtempti 1927 m., tačiau tais pat metais prasidėjo ir pirmieji ryškesni bandymai derybomis išspręsti konfliktą tarp Lietuvos ir Lenkijos.

Įdomumo dėlei reikia pasakyti, kad sovietmečiu apie užsienio valstybių įtaką ar reikšmę 1926 m. valstybės perversmui Lietuvoje specialių tyrinėjimų nebuvo imtasi. Rusų periodinėje spaudoje perversmo metu buvo pasirodę teiginių, jog „sukukavo gegutė prie Temzės“ ir Lietuvoje įvyko fašistinis perversmas. Ta tema bandžiau ką nors plačiau surasti per vieną savo stažuotę Maskvos universitete. Remdamasi anglų istorine literatūra bei atsiminimais ir

rusų spauda, parašiau straipsnelį apie 1926 m. perversmą Lietuvoje ir Angliją. Mano tuometinis vadovas jį įvertino teigiamai, nes tai buvo atsiskaitymas už 3 mėnesių stažuotę. Man pačiai straipsnis atrodė nevykęs ir neįtikinamas, todėl jo nedrįsau niekur skelbti.

Po Atgimimo apie Lietuvos ir Lenkijos santykių 1926–1927 m. ir apskritai to meto tarptautinę Lietuvos problemą porą palyginti išsamių ir argumentuotų straipsnių Respublikos spaudoje paskelbė dr. Algimantas Kasparavičius. Viename iš jų A. Kasparavičius įrodinėja, kad prie perversmo Lietuvoje 1926 m. rankas buvo labiau pridėjusi SSRS diplomatija. Straipsnyje jis daug vietos skiria SSRS atstovo iniciatyvai Lietuvoje, pastangoms kiršinti lietuvių politines partijas, koordinuoti Lietuvos komunistų partijos veiklą ir kt. Antrajame, taip pat didelės apimties ir faktais argumentuotame straipsnyje A. Kasparavičius aptaria Vakarų Europos šalių požiūrį į 1926 metų perversmą Lietuvoje. Šito jo straipsnio pagrindinė išvada yra ta, kad demokratiškos Europos valstybių dauguma ir JAV įvykius Lietuvoje 1926 m. gruodžio 17 d. vertino jeigu ne palankiai, tai ir nepriešiskai. Su tautininkų atėjimu į valdžią buvo siejamas SSRS įtakos susilpnėjimas Lietuvoje. Be to, Vakarų Europos didžiosios valstybės matė galimybę likviduoti Lietuvos ir Lenkijos konfliktą. Teigė, kad perversmas ir tautininkų politika turėjo stiprinti demokratiškus valstybių frontą prieš Sovietų Sąjungą. Tik demokratiškai nusiteikę Vakarų Europos visuomenės sluoksniai suabejojo Lietuvos demokratinėmis tradicijomis bei valstybingumo išlaikymo sustiprinimu.

Dalį akcijų, vykusią Vakarų Europoje prieš perversmą Lietuvoje, per Kominterną, komunistinę spaudą ir kitais keliais inspiravo SSRS. Šio straipsnio suaktualinta publicistinė versija buvo išspausdinta „Atgimime“⁷. Be minėtųjų straipsnių A. Kasparavičius neseniai paskelbė didelį straipsnį anglų kalba žurnale „Totalitarian and regimes in Europe“⁸. Šiame straipsnyje, pavadintame „Istorinė patirtis. Autoritarizmas ir totalitarizmas“, plačiau ir giliau aptariama SSRS diplomatija 1926 m. Lietuvos atžvilgiu. Jame pateikta naujų minčių ir teiginių. Suabejoti būtų galima tik kai kuriomis išvadomis, būtent teiginiu, kad žema lietuvių politinė kultūra padėjo SSRS okupuoti Lietuvą 1940 m.

Panašių minčių po Atgimimo paskelbtuose savo darbuose, skirtuose ne valstybės perversmui 1926 m. Lietuvoje, o dažniausiai SSRS politikai Lietuvos atžvilgiu atskleisti, pažeria šiandieniniai istorikai Č. Laurinavičius, Z. Butkus ir kiti lietuvių tyrinėtojai. Pastaruoju metu pasirodžiusiame Kęstučio Skrupskelio dideliame straipsnyje, pavadintame gana „moderniškai“, bet iš esmės skirtame 1926 metų tautininkų rengtam valstybės perversmui, autorius teigia, kad 1923–1924 m. laikotarpiu Lietuvoje jau reiškėsi fašizmas. Jis išryškėjo per nacionalizmą, antižydiškumą, diktatūros stiprinimą, asmens laisvės ir pasirinkimo ribojimą. Ir jau tada, kai dar nebuvo to žodžio, jo propaganda vyko spaudoje per itališkojo fašizmo protegavimą ir žydų užgauliojimus bei jų puolimą⁹.

Sovietiniai istorikai, paneigę perversmo organizatorių, kai kurių publicistų, atsiminimų autorių, istorikų teiginius

dėl 1926 m. perversmo tikslo – užkirsti kelią rengiamam Lietuvos komunistų partijos sukilimui, paneigę Lenkijos provokacinius siekius pasinaudoti situacija Lietuvoje, buvo Komunistų partijos ideologų priversti visą sovietmetį 1926 m. gruodžio 17 d. perversmą vertinti kaip fašistinį. Tai atsispindi mokykliniuose vadovėliuose, Lietuvos istorijos daugiatomiam ir vienatomiam kursuose, jaunųjų mokslininkų disertacijose.

Lietuvos istorijos 3-iaame tome, baigiant skyrių apie tautininkų vykdyto perversmo eigą 1926 m. gruodį, E. Dirvelė apibendrinamas pateiktą medžiagą sako: „Naudodamiesi liaudininkų ir socialdemokratų partijų vadovų ir jų valdžios reakcijai nuolaidžiavimo politika, demokratiškos jėgų skaldymu ir jų baime revoliucinio judėjimo akivaizdoje, fašistiniai galvažudžiai, turėdami užsienio imperialistų pritarimą, smurtingo sąmokslu keliu užgrobė valdžią ir įvykdė Lietuvoje atvirą teroristinę reakcingiausių buržuazijos sluoksnių diktatūrą“¹⁰. Tešdama E. Dirvelės mintis A. Gaigalaitė tame pat leidinyje IV skyriuje – Lietuva fašistinės diktatūros metais (1927–1938) – net ėmėsi aiškinti, kas yra fašizmas, kad „įrodytų“, jog perversmas ir po jo įvesta Lietuvoje santvarka buvo fašistinė.

Tautininkų įvykdytą perversmą fašistiniu vadino ir mokyklinių vadovėlių autoriai¹¹. Tik pats pirmasis sovietmečiu parašęs mokyklinę mokymo priemonę iš Lietuvos istorijos – Juozas Jurginis perversmo nepavadino fašistiniu, bet teigė, kad Lietuvoje buvo įvesta buržuazinė diktatūra tikslu slopinti darbininkų judėjimą ir stiprinti savo valdžią. Jis rašė: „Buržuazija įsitikino, kad jos pažadais dėl laisvės ir lygybės dauguma darbo žmonių netiki ir netikės. Todėl 1926 m. gruodžio 17 d. ji įvykdė perversmą. Kariuomenės padedama, ji išvaikė seimą, pakeitė ministrus ir pradėjo negailestingą susidorojimą su darbininkų vadais. Taip buvo įvesta atvira, niekuo neapdengta buržuazijos diktatūra“¹². Taip jis rašė Lietuvos TSR istorijos vadovėlyje, skirtame IV-os klasės mokinukams. Tuo tarpu vadovėlio, skirto vyresniųjų klasių moksleiviams, visose 5-iose laidoose jis valstybinį perversmą vadino fašistiniu. Įvedė net skyrių „Fašistinė buržuazijos diktatūra“, kuriame rašė apie perversmo ruošimą, jo vykdymą, keturių komunistų sušaudymą, kapitalistų pelno augimą, užsienio kapitalo įsigalėjimą, dvarininkijos stiprėjimą, maisto pramonės augimą, emigraciją iš Lietuvos ir bedarbius inteligentus. Pagrindine priežastimi, sukėlusia perversmą Lietuvoje, laikė darbininkų judėjimo pakilimą, gąsdinusių ne tik stambiają buržuaziją, bet ir smulkiają, kuri grupavosi apie liudininkus ir socialdemokratų. Pripažino užsienio imperialistinių sluoksnių kurstomąją įtaką perversmui Lietuvoje. Tiesioginiais jo rengėjais nurodė esant Tautininkų partiją, kuri padedama kariuomenės atvėrė kelią A. Smetonos diktatūrai. Perversmininkai išblaškė darbininkų organizacijas, nužudė jų vadus, net panaikino kitas buržuazines partijas, kad Italijos fašistų pavyzdžiu galėtų valdyti vieni¹³. 1965 m. išleistoje mokytojams skirtoje mokymo priemonėje, kurios sudarytojas ir redaktorius buvo J. Jurginis, išspausdintas R. Žepkaitės straipsnis „Fašistinis perversmas Lietuvoje“, jame tautininkų perversmą ji vertino kaip fašistinį, fašistine vadino tautininkų vyriausybę,

trumpai apibūdino fašizmą kaip reiškinių¹⁴. Iš to matyti, kad J. Jurginis, kurio vadovėlis buvo plačiai kritikuotas už jame pateiktą Lietuvos istorijos periodizaciją bei kitus nukrypimus nuo marksistinės teorijos, rašydamas apie Tautininkų partijos atėjimą į valdžią ir tautininkų politiką, kaip buvęs komunistas pagrindininkas palaikė esamą konjunktūrą, perversmą ir po jo įvestą tautininkų valdžią vadino fašistine.

Pora pavyzdžių dėl disertacijų pavadinimų sovietmečiu. Man 1952–1953 m. formuluojant kandidatines disertacijos temą apie darbininkų judėjimą Lietuvoje pasaulinės ekonominės krizės metais, per posėdžius Lietuvos istorijos institute buvo siūlomi įvairūs pavadinimai – Revoliucinis judėjimas Lietuvoje krizės metais, Antifašistinis judėjimas tuo pat metu ar Darbininkų judėjimas 1929–1933 m. Mano vadovas akademikas Juozas Žiugžda ilgai lemiamo savo žodžio dėl disertacijos pavadinimo netarė. Manau, kad tuo metu ne tik man, bet ir kitiems istorikams, buvusiams Instituto vadovybėje, sudariusiems Mokslinę Tarybą, tie terminai buvo ne tik nelabai aiškūs, bet ir kėlė abejones dėl tokio reiškinių egzistavimo Lietuvos Respublikoje. Be to, matyt, tuo metu Lietuvos istorikams mokslininkams dar buvo neaišku, kas po panašiomis formuluotėmis slepiasi ir kokius klausimus būsimoji disertantė savo darbe turės nagrinėti. Išėitį suradau per sąjunginę konferenciją Vilniuje, vykusią 1953 m. kovo mėnesį ir skirtą J. Stalino veikalo „Ekonominės socializmo problemos TSRS“ svarstymui. Paprašiau konsultacijos tuo metu žymaus sovietinio TSRS Mokslų Akademijos Istorijos instituto, pramonės ir darbininkų klasės istorijos XIX a. Rusijoje tyrinėtojo akad. V. Jacunskio. Jis man plačiau paaiškino, kas slepiasi po minėtų disertacinių temų pavadinimais, ir pasiūlė nagrinėti tik darbininkų judėjimą krizės metais, atsiribojant nuo dėmesio partijoms, organizacijoms, didesnių teorinių svarstymų. Taigi padėjo surasti pasimetusiai disertantei pačią paprasčiausią ir mažiausiai ideologizuotą temą. Tuo tarpu kitiems to termino nepavyko išvengti. Taip A. Majauskaitė 1953 m. Leningrade gynė disertaciją tema „Pogrindinė komunistinė Lietuvos spauda ir jos vaidmuo kovoje prieš fašizmą 1926–1940 metais“¹⁵. Net XX a. 9-me dešimtmetyje, svarstant Istorijos instituto Mokslinėje taryboje aspiranto Gedimino Rudžio disertacijos temą, jos pavadinime fašizmo termino išvengti nepavyko. G. Rudis rašo, kad po svarstymų jo kandidatines disertacijos pavadinimas „Lietuvos tautininkų politika darbininkų atžvilgiu“ Mokslinėje Taryboje buvo pakeistas į „Lietuvos fašistinės vyriausybės antidarbininkiška politika 1927–1940 metais“, nors jo vadovai S. Noreikienė ir dr. V. Merkys prieštaravo tokiam pavadinimui. S. Noreikienė jam tuo metu teigė, kad galima kalbėti tik apie fašistines tendencijas, Respublikos metais egzistavusias Lietuvoje, o ne apie fašistinę santvarką¹⁶. Taigi vadinamųjų kietųjų istorikų, kurie vadovavo institutui, nurodymu disertacijos tema liko „suaktualinta“. Ir tai įvyko prieš pat Atgimimą. O fašizmo terminu „aktualinamos“ disertantų, ypač partijos istorijos specialistų disertacijos, visą sovietmetį beveik visos rašytos iš Lietuvos Respublikos laikotarpio, pavadinimuose neišvengė žodžio „fašistinės Lietuvos“ arba „antifašistinės

darbininkų ar komunistų veiklos“. Pavyzdžiui, S. Atamukas – „LKP kova prieš fašizmą, už Tarybų valdžią Lietuvoje 1935–1940 metais“.

Tačiau negalima teigti, jog rašantys ta tematika istorikai visiškai vieningai žiūrėjo į tą problemą. Diskusijų kildavo svarstant disertacijų pavadinimus, parašytus kursų ir vadovėlių rankraščius, paskelbtus darbus, o dažniausiai – privačiuose pavienių istorikų pokalbiuose. Be to, imta ir atskirai analizuoti tą klausimą. Sakyčiau, daugiausiai tam dėmesio savo knygoje skyrė Izraelis Lempertas, pasitelkdamas savoms išvadoms reikalingus archyvinius bei kitus šaltinius, pateikdamas marksistinę teorinę analizę ir apibendrinamąsias išvadas. Jo darbas vadinosi „Fašistinis režimas Lietuvoje“¹⁷. Todėl apie jo knygą bei dėl jos kilusią diskusiją tenka pakalbėti plačiau. Knygoje autorius, vadovaudamasis XX a. 3–4 dešimtmėčio marksizmo teoretikais, pateikė fašizmo apibūdinimą ir išanalizavo jo pasireiškimą būdus. Aptarė fašizmą Italijoje, hitlerinį fašizmo variantą Vokietijoje, o pagrindinį dėmesį skyrė fašizmui Lietuvoje. I. Lempertas pažymėjo, kad fašizmo įsigalėjimas Lietuvoje buvo sąlygotas tų pačių socialinių aplinkybių kaip ir Italijoje ar Vokietijoje. Lietuvos liberalinė vyriausybė 1926 m. nesugebėjo pažaboti revoliucinio judėjimo ir tai nepatenkino buržuazijos. Ji nesugebėjo efektyviai valstybinio kapitalizmo pritaikyti buržuazijos poreikiams. Užsienio imperialistinės valstybės, laikydamos Lietuvą svarbiu antitarybinu placdarmu, buvo nepatenkintos 1926 m. rugpjūčio 28 d. pasirašyta TSRS ir Lietuvos nepuolimo sutartimi, kuri trukdė realizuoti jų planus ir įspėjo vyriausybę apie gresiantį bolševizmo pavojų. Imperialistams svarbu buvo turėti Lietuvoje tvirtą, diktatorišką valdžią. Taigi užsienio reakcinės jėgos dalyvavo rengiant fašistinį perversmą Lietuvoje. Fašistinį perversmą Lietuvoje vykdė Tautininkų sąjunga, kuri buvo fašistinė stambiosios miesto buržuazijos, dvarininkų ir buožijos viršūnių partija. Perversmą organizavo tautininkai ir krikdemai, o tiesiogiai įvykdė grupė šių partijų šalininkų – reakcinių karininkų. Smurtu išvaikė seimą, jį paminė buržuazinę demokratiją. Šmeižikiškai, demagogiškais tikslais apkaltino Komunistų partiją, jog ji rengusi ginkluotą sukilimą, kad įvestų proletariato diktatūrą.

Pateikdamas fašizmo apibūdinimą pagal G. Dimitrovą, kad fašizmas yra atvira teroristinė reakcingiausių, labiausiai šovinistinių, labiausiai imperialistinių finansinio kapitalo elementų diktatūra, I. Lempertas, imdamas analizuoti tautininkų perversmą ir jų po perversmo įvestą politinę santvarką, akcentavo, kad bendrosios fašizmo savybės skirtingose šalyse pasireiškia kitaip ir kiekvieną politinės santvarkos Lietuvoje neatitikimą fašizmo standartui jis vadino Lietuvos fašistinės diktatūros ypatybe. Plačiai išdėstė tas ypatybes ir skirtumus, atrodams taip pat sutapimus su klasikinių fašistinių šalių – Vokietijos ir Italijos santvarkomis. Skirtumus jis matė tame, kad fašistinis judėjimas Lietuvoje kilo nei iš apačios, ne iš smulkiosios buržuazijos, bet buvo dešinioios krypties judėjimas, nes neturėjo masinės bazės smulkiojoje buržuazijoje. Tai nulėmė fašistų atėjimo į valdžią kelią Lietuvoje. Jie negalėjo ateiti, kaip Vokietijoje ar Italijoje, per rinkimus, todėl pasinaudojo

sąmokslu, kurį įvykdė reakcinių karininkų grupė. Nesinaudojo Lietuvoje fašistai antikapitalistine demagogija, kaip tai darė klasikinio fašizmo šalių politikai. Lietuviškieji fašistai stengėsi remtis visomis buržuazijos frakcijomis. Jie siekė reikšti ne tik monopolijų, bet ir visų buržuazijos sluoksnių interesus. Ekonominėje plotmėje lietuvių fašistai orientavosi į stambiąją gamybą ir pradžioje nesiekė kištis į jos reguliavimą, daugiausia dėmesio skirdami pagrindiniam gyventojų sluoksniui – valstiečiams, t. y. kaimo viduriniajam sluoksniui. Ir šiuo požiūriu jų taktika buvo artimesnė Musolinio taktikai. Iš viso I. Lempertas priskaičiavo net 9 Lietuvos fašizmo skirtumus nuo klasikinių fašistinių šalių, Italijos ir Vokietijos, santvarkos. Baigdamas knygą autorius nurodė, kad fašistinės vyriausybės politika atvedė Lietuvą į politinę, ekonominę ir kultūros krizę. Prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, lietuviškasis fašizmas buvo izoliuotas nuo užsienio imperialistų globos ir „akis į akį susidūrė su savo liaudimi“¹⁸. Autoriaus išvada – revoliucinį sprogimą Lietuvoje sąlygojo visiškai politinis ir moralinis fašistų valdžios krachas.

I. Lemperto sukurta fašistinio perversmo Lietuvoje teorija tapo lyg ir teoriniu pagrindu kitiems tyrinėtojams, vadovaujančia tuo klausimu ideologine metodologine nuostata.

Antrą vertus, I. Lemperto knyga sukėlė sovietinėje spaudoje kai kurias diskusijas. Jo knygos recenziją parašė Mindaugas Tamošiūnas. Ji buvo išspausdinta 1976 metų „Lietuvos istorijos metraštyje“¹⁹.

M. Tamošiūnas, I. Lemperto knygą laikydamas populiarios serijos leidiniu, nurodė nemažai jos trūkumų. Akcentavo tai, kad nėra istoriografinės dalies, nediskutuojama su tais autoriais, kurie skirtingai vertina Lietuvos politinį režimą po tautininkų perversmo, vadindami jį autoritariniu, policiniu biurokratinu (P. Losovskis), arba švelniau – profašistiniu (šį terminą dažnai naudoja sovietiniai rusų kalba leidžiamų knygų autoriai) ar turinčiu fašizmo bruožų, kaip teigia liaudies demokratiškos respublikos istorikai, vertindami XX a. 4-o dešimtmečio įvykius Pabaltijyje.

Patekęs įvairių marksizmo teoretikų naudotą fašizmo apibūdinimą nuo Klaros Cetkin 1923 m. iki Kominternos Vykdomojo Komiteto XII plenumo 1933 m., M. Tamošiūnas kritikuoja I. Lempertą už tai, kad jis kiekvieną fašizmo marksistinio klasikinio apibrėžimo bruožų nesutapimą ar nebuvimą Lietuvoje tuoj priskiria Lietuvos ypatybėms. Pavyzdžiui, skirtingai nei Vokietijoje, kur naciai vaizdavo save kapitalizmo priešais, vadinosi nacionalsocialistais, Lietuvoje tautininkai tokių terminų nenaudojo ir siekė daryti įtaką visoms politinėms jėgoms. Jie išreiškė ne tik monopolijų, bet ir visų buržuazijos sluoksnių interesus, gal kiek mažiau dėmesio skirdami miesto viduriniams sluoksniams. Lietuvos fašizmui nebuvo būdingas imperialistinis pobūdis. Be to, iš knygos matyti, kad fašizmo klika Lietuvoje galutinai nesusiformavo, netapo masiniu judėjimu, nesutelkė visų buržuazijos grupių, tuo tarpu klasikinis fašizmas nepripažino jokių partijų, išskyrus savąją. Negana to, 1939 m. tautininkai į vyriausybę pasitelkė opozicines partijas. Jie nesugebėjo visiškai integruoti kariuomenės ir

militarizmas Lietuvai nebuvo būdingas. Nebuvo Lietuvoje ir smogikiško tipo organizacijų, genocido, lietuviškasis šovinizmas nebuvo pagrįstas rasizmu. Iki galo, kaip matyti iš autoriaus skiriamų Lietuvai fašizmo ypatingumų, nebuvo unifikuotas dvasinis šalies gyvenimas, taip pat masinės komunikacijos priemonės. Tautininkų partija net nebuvo masinė ir pakankamai patikima bei vieninga, kaip nebuvo monolitinė ir jų vyriausybė. Pateikdamas šiuos I. Lemperto akcentuojamus lietuviškojo fašizmo ypatumus M. Tamošiūnas, dar kartą pasitelkdamas V. Leniną ir kitus marksizmo klasikus, pateikė išvadą, kad autoriaus teiginiai nesiderina su marksizmo klasikų fašizmo apibūdinimu, ir labai atsargiai priminė, kad sovietinėje literatūroje galima sutikti ir kitą sąvoką – profašistinis²⁰.

Tokia, rodos, palyginti atsargi ir marksistinio mokslo teiginiais pagrįsta recenzija greitai sulaukė aštrios, kaip šiuo metu įprasta vadinti, kietųjų marksistų kritikos. „Kommunisto“ žurnale pasirodė be parašo replika, pavadinta „Dėl fašizmo Lietuvoje“. Joje nepasirašęs autorius – jį tuo metu visi suprato esant patį redaktorių G. Zimaną – recenzijos autorių M. Tamošiūną kritikavo už pritarimą Lenkijos istorikų ir kai kurių SSRS istorikų apibendrinamuosiuose darbuose pateiktai nuomonei, kad Lietuvoje įvyko ne fašistinis perversmas ir Respublikoje buvo ne fašistinė, bet profašistinė valdžia. Tuo tarpu „Lietuvos komunistai, jų vadovai, mokslininkai, istorikai vadino režimą, viešpatavusį Lietuvoje nuo 1926 iki 1940 metų, tikrai fašistiniu“²¹. Tautininkų po perversmo įvestą valdžią visa pagrindinė lietuvių spauda, SSRS spauda, LKP ir Kominternos dokumentai vadino „atvira teroristine, reakcingiausių, šovinistinių ir grobuoniškiausių stambiojo kapitalo elementų diktatūra. Ji, kaip tautos daugumos priešas... gina plėšikiškų monopolistinių sąjungų ir sindikatų, bankų, užsienio kapitalo bei kitų stambiųjų išnaudotojų interesus ir viešpatavimą plačiųjų liaudies masių sąskaita“²². Replikoje M. Tamošiūnas baramas už tai, kad jis suka atgal istorijos ratą nepateikdamas rimtų ir įtikinamų motyvų, tiek politinių, tiek ir mokslinių. O jo pritarimas kai kuriems autoriams neparodo, kad jų nuomonė yra teisinga, tuo tarpu už klaidą atsako „ne tik tas, kuris ją padaro, o ir tas, kuris ją gina“²³. Toliau replikos autorius, pateikęs marksizmo klasikų citatų krūvą, baro M. Tamošiūną kritikuodamas jo teiginį, kad nereikia fašizmo supainioti su kiekviena politine reakcija, ir teigdamas, kad XX a. kiekvieną politinę reakciją parengia dirvą fašizmui ir su juo susilieja. Mažose šalyse, kur fašizmas negali būti imperialistinis, jis susilieja su imperialistinių šalių kapitalu. Ir čia replikos autorius pateikia visiškai netikėtą išvadą, kad „mūsų dienomis su JAV kapitalu“²⁴. Taigi demokratiškiausia šalis JAV vadinama fašistine. Toliau įrodinėjama, kad tautininkai kopijavo Italijos ir Vokietijos pavyzdį. Nepripažino jokių partijų, net patys vadinosi ne partija, o sąjunga, kad kilus SSRS ir Vokietijos karui stoji į nacių pusę, kad bandė išversti ir paskelbti Hitlerio „Mein Kampf“. Antrą vertus, ne lietuvių kaltė, kad hitlerininkai nepriėmė jų į savo tarpą. Tautininkai ir emigracijoje tebėra fašistai, tik su kai kuriais nežymiais skirtumais, kuriuos nulėmė naujos aplinkybės. Dėl visų šių aplinkybių negalima iš jų atimti pavadinimo

ir vadinti profašistais, nes tada nebus kaip vadinti tų, kurie su jais nesusidėjo, bet juos palaikė, t. y. Lietuvos krikščionių demokratų partijos ir kitų. „Neskriauslime tikrųjų profašistų“²⁵. Taigi replikos autoriaus nuomone, kitos Nepriklausomos Lietuvos politinės partijos buvusios profašistinės, o tautininkai – tikrieji fašistai – perversmu jas pašalinę įvedė savo diktatūrą. M. Tamošiūnas, pasiūlydamas pavadinti tautininkus profašistais, siūlo juos tam tikra prasme amnestuoti, sušvelninti neapykantą jiems. Ir toliau replikos autorius įrodinėjo, kad ir po karo pasaulyje kyla neofašizmas, todėl fašizmas lieka aktuali problema. Dėl politinio tikslingumo negalima Lietuvos fašistų amnestuoti ir pavadinti profašistais.

Replika „Komuniste“ M. Tamošiūno recenzijos kritika nesibaigė. Sovietmečiu buvo priimta taisyklė, kad nusi-kaltęs marksistinei teorijai ar praktikai mokslininkas bei kitas darbuotojas turėjo būti svarstomas darbo kolektyve, jam privalu buvo savo klaidas pripažinti, jis turėjo gauti partinę ar kitą bausmę. M. Tamošiūnas buvo svarstomas Lietuvos komunistų partijos istorijos prie LKP CK partinia-me susirinkime. Tačiau, kaip dabar prisimena „kaltinamas-is“, svarstymas vyko gana formaliai. Tuo metu institute vadinamųjų kiečiausių komunistų nebebuvo. Instituto direktorius Romas Šarmaitis skubėjo į kažin kokį kitą pasitarimą, todėl tik pažymėjęs, kad M. Tamošiūnas savo recenzija „pastatė“ jo vadovaujamą institutą į nepatogią padėtį, iš susirinkimo išėjo. Partiniam susirinkimui vadovavo Rokas Maliukevičius, kuris gana diplomatiškai pasuko diskusijų eigą. Jis pažymėjo, kad autorius savo kritikoje rėmėsi marksizmo klasikais bei sovietiniais rusų ir lenkų autoriais, kurie politinę santvarką Lietuvoje po 1926 m. gruodžio 17 d. savo veikaluose vadina profašistine, o ne fašistine. Be to, diskusija vyko mokslinėje plotmėje ir todėl M. Tamošiūnui jokios partinės bausmės skirti nepasūlė.

Taigi, kaip matome, net menkiausiam bandymui diskutuoti sovietmečiu Lietuvos TSR istorikams buvo užkertamas kelias. Todėl užkulisinėse kalbose sukėlusį plačias diskusijas M. Tamošiūno recenzija vertė istorikus toliau laikytis Komunistų partijos duoto griežto tautininkų įvykdyto perversmo ir jų įvestos santvarkos vertinimo, vadinti jį tik fašistiniu terminu. Tą jie ir darė. Tik prieš pat Atgimimą ir jo metu iškilo tautininkų įvykdyto 1926 m. perversmo metodo klausimas, susijęs kartu ir su perversmo pobūdžio vertinimu. Viena iš naujų teorijų tapo iš lietuvių emigrantinės ir Vakarų Europos istorinės literatūros atėjusi nuostata, kad perversmas Lietuvoje buvo karinio pobūdžio, kadangi jį vykdė kariškiai (po pagrindiniu atsišaukimi pasirašė generolas P. Plechavičius, nors jis perversmo metu sėdėjo kalėjime). Tada tarp lietuvių istorikų ir kitų humanitarų pradėjo šmėkščioti ne valstybinio, o karinio perversmo pavadinimas. Tačiau jis literatūroje neprigijo. Išliko valstybinio perversmo terminas, nes jis, kaip matyti iš faktinės medžiagos ir iš istorinės eigos, nebuvo karinis, nors jį konkrečiai vykdė karininkai. Betgi Lietuvos kariuomenė ir didelė dalis aukštosios ir vyresniosios karininkijos perversmui nepritarė, jame nedalyvavo. Jie nesudarė savo vyriausybės ir valstybei nevadovavo, kaip pavyzdžiui, Graikijoje vad. „Juodųjų generolų“ valdymo metais.

Tautininkai buvo politinė partija, kaip ir juos kurį laiką palaikę krikščionys demokratai. Tautininkų tikslai buvo valstybinės valdžios perėmimas į savo partijos rankas ir stipresnės bei griežtesnės santvarkos įvedimas Lietuvoje, aukojant besiformuojančias demokratines krašto tradicijas. Be to, iš XX a. Europos istorijos matyti, kad tokia nuostata stiprėjo ir kitose to meto Vakarų Europos šalyse, nors klasikinė fašistinė diktatūra buvo tik Italijoje ir Vokietijoje. O nedemokratinio pobūdžio santvarkos XX a. ketvirtame dešimtmetyje buvo įvestos perversmo būdu Bulgarijoje, Rumunijoje, Lenkijoje.

Kaip jau minėjome, M. Tamošiūnas ir per tarpusavio diskusijas kiti lietuvių istorikai, vertindami 1926 m. valstybės perversmą Lietuvoje prisimindavo Liaudies demokratijos šalių, paprastai geriausiai pažįstamą ir prieinamą Lenkijos istorikų literatūrą, kurioje XX a. 3–4 dešimtmečio valstybiniai perversmai Vakarų Europos šalyse, išskyrus Italiją ir Vokietiją, buvo vadinami profašistiniais, autoritariniais, turinčiais fašizmo elementų bei panašiai. Tačiau naudoti tokių terminų nedrįso. Tik kai kada lietuvių istorikai, rašydami į rusų ar kitų sovietinių respublikų spaudą, pasiremdavo rusų tarybinių autorių mintimis. Pastarieji dažniausiai, ypač apibendrinamojo pobūdžio darbuose, nevadino valstybės perversmų Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje fašistiniais. Rusų sovietiniai istorikai A. Galkinas, N. Jakovlevas ir kiti buvo atsargesni vartodami terminus ir kai kuriais atvejais mums, tuo metu vadinamiems „nacionalams“, leisdavo jų autoritetais remtis. Taip daugiatomės Tarybų Sąjungos Didžiojo Tėvynės karo istorijos I tome pirmą kartą 1940 m. nuversti politiniai režimai Estijoje, Latvijoje ir Lietuvoje pavadinti ne fašistiniais, o profašistiniais, taigi ir perversmai juose buvo nefašistiniais²⁶. Tas pat terminas naudojamas ir kitame SSRS – Vokietijos karui skirtame veikalė²⁷. Terminas „profašistinis“ ir „profašistiniai režimai“ sovietinių autorių vartojamas ir daugiatomėje Visuotinėje istorijoje²⁸. Tarybinėje istorijos enciklopedijoje fašizmui apibūdinti skirtame straipsnyje XX a. 3–4 dešimtmečiais įvykę valstybiniai perversmai Austrijoje, Lenkijoje, Rumunijoje, Lietuvoje, Estijoje, Latvijoje vertinami dar atsargiau: „Kai kuriose Rytų ir Centrinės Europos valstybėse <...> buvo įvesti režimai, turintieji fašizmo bruožų. Lemiamą vaidmenį jose atliko partijos aiškiai simpatizavę fašizmui“²⁹. Pagaliau pokalbiuose su to laikotarpio rusų tyrinėtojais jie iš mūsų terminologijos kartais pasišaipydavo, mestelėdavo mus susimąstyti verčiančius klausimus, tačiau suprato, kad tiek jie, tiek ir mes esame įsprausti į bolševikinės ideologijos rėmus ir privalome laikytis jų, kad negalime atvirai rašyti apie tai, ką pateikia istorijos šaltiniai.

Lenkų istorikai tvirtai laikėsi nuostatos, kad J. Pilsudskio valstybės perversmas 1926 m. vasarą, kaip ir Lietuvoje 1926 m. žiemą, nebuvo fašistiniai. Jie mums darė įtakos, tačiau jų pavyzdžiu lietuvių sovietiniai istorikai sekti irgi negalėjo. Jiems Komunistų partijos ideologiniai vadovai, publikuojamų darbų redaktoriai, disertacijų vadovai, Mokslinių Tarybų nariai neleido nukrypti nuo LKP aprobuoto praeities įvykių vertinimo ir politinės terminologijos.

Kartu netenka pamiršti, kad 1926 m. gruodžio 17 d. valstybės perversmo Lietuvoje pobūdį vadino fašistiniu ne tik komunistai, sovietiniai istorikai, bet ir kairiųjų, demokratinių pažiūrų lietuvių valstybės, politikos, visuomenės veikėjai, atsiminimų autoriai tiek tuoj po perversmo, tiek ir emigracijoje išleistoje literatūroje. Kai kurie autoriai vartodami fašizmo terminą skiria jį nuo nacionalsocializmo. Apskritai daugelis emigracijoje gyvenusių lietuvių politikos veikėjų, publicistų ir istorikų, tautininkų valdžios neliaupsino, kai kurie smerkė A. Smetonos režimą, atsiribojo nuo jo, nesididžiavo 1926 m. perversmu. Socialdemokratų partijos vadovas Steponas Kairys pažymėjo, kad: „perversmininkai kartu su jų vadu neatstovavo jokiai socialinei grupei, ir todėl perversmą tenka vertinti kaip politinę avantiūrą“³⁰. Tuo tarpu dalis protautininkiškos orientacijos veikėjų ir šalininkų 1926 m. perversmu įvestos santvarkos nelaikė antidemokratinė. Teigė, kad A. Smetona buvęs liberalas, o fašizmą diegęs tik A. Voldemaras³¹. Emigracinėje lietuvių literatūroje A. Smetonos įvestai valstybės santvarkai po 1926 m. apibūdinti sutinkame vartojant tokius terminus kaip autoritarinis, prezidentinis, vadistinis, musolininis, vidurio kelias tarp fašizmo ir liberalizmo, kai kada net karinis, totalitarinis, diktatorinis režimas. Lietuvių sovietiniams istorikams toji užsienyje „buržuazinių nacionalistų“ paskelbta literatūra sovietmečiu ne tik buvo nelengvai prieinama, bet ir ja sekti ar naudotis savo tyrinėjimuose, o tuo labiau ją cituoti, kaip matėme iš pateiktų faktų, nebuvo leidžiama.

Apibendrinant pateiktas mintis tenka konstatuoti, kad lietuvių sovietinėje istoriografijoje tvirtai įsigalėjo viena iš dviejų ją pasiekusių teorijų dėl valstybės perversmo 1926 m. gruodžio 17 d. vertinimo. Tai Lietuvos komunistų partijos pateikta, pasiremiant Kominterno ir kitų šalių marksistų pažiūromis, ideologinė teorija, kad perversmas Lietuvoje buvo fašistinis ir po jo įvesta tautininkų valdžios diktatūra – fašistinė. Visi lietuvių istorikų bandymai tą terminologiją ir marksistinę lenininę dogmatiską nuostatą revizuoti būdavo iš karto ideologinio politinio fronto vadovų užgniaužiami.

Nuorodos

- 1 *Lietuvos istorija*. Red. A. Šapoka. Kaunas, 1936, p. 590–591.
- 2 *Lietuvos komunistų partijos atsiskaukimai*. t. 2. Vilnius, 1963, p. 218–219.
- 3 Dirvelė, E. *Klasių kova Lietuvoje 1926 metais*. Vilnius, 1967, p. 194; Dirvelė, E. *Klasės ir politinės partijos Lietuvoje 1919–1926 metais*. Vilnius, 1978.
- 4 Dirvelė, E. *Klasių kova Lietuvoje 1926 metais ...*, p. 6.
- 5 *Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža*. t. 2. 1920–1940. Vilnius, 1978, p. 157 ir kt.
- 6 *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, f. 929, ap. 3, b. 550, l. 1.
- 7 Kasparavičius, A. SSSR ir 1926 perversmas Lietuvoje: diplomatija prieš demokratiją. *Lietuvos istorijos metraštis*. 1998 metai. Vilnius, 1999, p. 115–155; Kasparavičius, A. Vakarų šalių požiūris į 1926 metų perversmą Lietuvoje. *Istorija*, 1997, t. 36, p. 102–118; *Atgimimas*, 1997, nr. 4, p. 7–10.
- 8 Kasparavičius, A. *Totalitarien and regimes in Europe*. New York, 2006, s. 297–323.
- 9 Skrupskelis, K. Šalkauskis ir degutas Kauno gatvėse. *Naujasis židinys*, 2006, nr. 9–10, p. 389–395.
- 10 *Lietuvos TSR istorija. III tomas. Nuo 1917 iki 1940 metų*. Vilnius, 1965, p. 187.
- 11 Gaigalaitė, A., Žepkaitė, R. *Lietuvos TSR istorija. X–XI klasei*. Kaunas, 1969, p. 43; Žepkaitė, R. *Lietuvos TSR istorija*. Kaunas, 1980.
- 12 Jurginis, J. *Lietuvos TSR istorijos skaitiniai*. Kaunas, 1958, p. 62.
- 13 Jurginis, J. *Lietuvos TSR istorija. Vadovėlis vidurinėms mokykloms*. Kaunas, 1961, p. 120–126.
- 14 *Lietuvos TSR istorijos bruožai*. Kaunas, 1965, p. 84–97.
- 15 Ленинградский государственный орденa Ленина университет имени А. А. Жданова. Институт повышения квалификации преподавателей марксизма–ленинизма. Маяускайте, А. С. *Подпольная коммунистическая печать Литвы и её роль в борьбе против фашизма (1926–1940 г. г.)*. Ленинград, 1953.
- 16 Rudis, G. Ant to paties grėblio. – Sigita. Justo dukterė. Laimono žmona. Prisiminimai apie istorikę S. Noreikienę. *Laiškai*. Vilnius: Baltrus, 2006, p. 318.
- 17 Lempertas, I. *Fašistinis režimas Lietuvoje*. Vilnius: „Mintis“, 1975, 200 p.
- 18 Ten pat, p. 195.
- 19 Tamošiūnas, M. Recenzija. – I. Lempertas. Fašistinis režimas Lietuvoje. *Lietuvos istorijos metraštis*. 1976 metai. Vilnius, 1977, p. 95–99.
- 20 Tamošiūnas, M. Recenzija. – I. Lempertas. Fašistinis režimas Lietuvoje. *Lietuvos istorijos metraštis*. 1976 metai. Vilnius, 1977, p. 95–99.
- 21 *Komunistas*, 1978, nr. 5, p. 66.
- 22 Ten pat.
- 23 Ten pat. p. 67.
- 24 Ten pat, p. 69.
- 25 Ten pat.
- 26 *История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945. Том I*. Москва, 1960, с. 252, 255.
- 27 *История Второй мировой войны 1939–1945. Том III. Начало войны. Подготовка агрессии против СССР*. Москва, 1974, с. 363–369.
- 28 *Всемирная история. Том 10*. Москва, 1965, с. 100.

- 29 *Советская историческая энциклопедия. Том 14. Фашизм.* Москва, 1973, с. 975.
- 30 Kairys, S. *Tau, Lietuva.* Boston, 1964, p. 431.
- 31 Merkelis, A. *Antanas Smetona, jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla.* New York, 1964. p. 342 ir kt.
Gauta 2008 m. balandžio 25 d.
Pateikta spaudai 2008 m. rugsėjo 25 d.

Summary

The Evaluation of the Coup D'état of December 17, 1926 in Lithuanian Soviet Historiography

The author, on the basis of historical materials of the 20th century Lithuanian and foreign writers as well as her own recollections, aims to give an answer to the question why Lithuanian historians of the Soviet period writing about the coup of December 17, 1926, staged by the Lithuanian National Union, applied the term *fascist coup*. Actually, this was mainly determined by the fact that soon after the coup Lithuanian Communist party and Komsomol Central committee issued a proclamation in which the coup of 1926 was characterized as fascist, gory and imperialistic, inspired by the political forces of Western Europe. These characteristics were later confirmed by the Comintern documents. The above mentioned theoretical propositions were

further supported by concrete facts and new statements in Lithuanian historic literature and the works by Lithuanian Communist party leaders, namely V. Kapsukas, Z. Angarietis and others. Their publications, in their turn, served as a basis for monographs, textbooks, dissertations, articles, etc prepared and published by Lithuanian historians. Historians, who lived and worked under the Soviet occupation, had to adhere to this point of view. Even for the slightest attempt to revise the term *fascist coup*, to call the coup *pro-fascist* or something else, historians were severely criticized during the discussions of their prepared for publication works. Historians who published works challenging the statements of Marxist methodology were criticized in the media, their viewpoint and behaviour were discussed and condemned by their colleagues at workplaces. The article also introduces new facts employed by Soviet Lithuanian historians in their dispute with national historians who published their works in independent Lithuania or in emigration. These facts seldom had solid basis; most often they were falsified. On the other hand, the works by independent Lithuania's historians as well as those in emigration did not reveal a homogeneous evaluation of the coup of 1926 because each of them viewed this event depending upon his/her political sympathies and party affiliations. The above mentioned works, however, did not evoke further discussions in 1950–1988 because it was strictly forbidden to mention the authors and their works which were published abroad and did not conform to Marxist ideology. Instead pseudo discussions were initiated which aimed to brainwash readers, instill Marxist point of view without, in many cases, even mentioning the opponent. This way the society, especially the younger generation, was supposed to be educated in pro-Soviet, pro-Russian Marxist spirit.